

DANIILE ȘI CTITORIILE FEMEILOR DIN FAMILIILE DOMNEȘTI ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ. O ÎNCERCARE DE TIPOLOGIZARE*

Denumirea de *ctitor* corespunde tuturor persoanelor care își aduceau contribuția concretă la construirea unui edificiu de cult sau la asigurarea condițiilor de supraviețuire a acestuia¹. Puteau fi ctitori persoane fizice, femei și bărbați, persoane juridice, comunități, asociații sau așezăminte². Existau două tipuri de ctitori: de fapt și de drept.

Ctitorii de fapt erau cei care concepeau și puneau în practică construirea și înzestrarea unui locaș, fiind denumiți și „mari ctitori”, iar ctitorii de drept erau considerați membrii familiei ctitorului de fapt, fără ca ei să participe material la actul ctitoricesc. Pe lângă aceștia mai erau și ctitorii secundari, care contribuiau la completarea înzestrării cu bunuri imobiliare sau mobiliare ale unui așezământ, la refacerea, repararea, pictarea sau repictarea edificiilor, de multe ori contribuția lor fiind una destul de însemnată³.

Pentru a deveni ctitor, trebuiau respectate o serie de criterii, printre care: credința, deținerea de bunuri materiale necesare pentru întemeierea și întreținerea fundației respective și încuviințarea autorităților bisericești. Ctitorul beneficia de drepturi, dar avea și îndatoriri. Drepturile de care se bucura un ctitor erau: înscrierea numelui în pisania fundațiilor, pomenirea la serviciile religioase împreună cu familia, administrarea bunurilor funcționale, înmormântarea în interiorul edificiului și reprezentarea în tablourile votive⁴.

* Lucrare realizată în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/S/47646, cofinanțat de Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane, 2007-2013.

¹ Voica Maria Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Vremea, 2001, p. 191.

² Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorire în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul Mediu*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, IV (1960), p. 82.

³ Pușcașu, *Actul*, pp. 191-193.

⁴ Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei, în Național și universal în istoria românilor, studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, Editura Enciclopedică, 1998, pp. 138-139; Gh. Băileanu, *Dreptul de ctitorire în Moldova*, în *Buletinul Institutului de Istoria Românilor „A.D. Xenopol” Iași*, 1942, nr. 3, p. 42; despre reprezentările votive ale ctitorilor s-a spus că „reușita acestor portrete depinde în primul rând de posibilitatea de a transmite, într-o manieră cât mai sugestivă, simbolul care reprezintă calitatea de ctitor sau de donator. Portretul se pliază pe configurațiile sociale și

Obligațiile ctitorului vizau: predarea efectivă a bunurilor făgăduite prin actul de ctitorire și folosirea bunurilor respective în scopul fixat⁵. Toate aceste drepturi și îndatoriri se moșteneau și se transmiteau urmașilor. Titlul de ctitor se putea retrage, ca sancțiune, dacă acesta nu își îndeplinea obligațiile pe care și le-a luat prin actul de ctitorire, precum și atunci când se arăta nedemn de dreptul și privilegiile ctitoriale⁶.

Grija față de un edificiu religios nu înceta o dată cu finalizarea construcției propriu-zise și eventual a pictării pereților interiori și exteriori, ci continua prin înzestrarea cu toate cele necesare oficierei cultului și traiului monahal. Fiecare zidire era însoțită de danii în obiecte liturgice, bani sau sate, care intrau în proprietatea bisericii sau mănăstirii respective.

Eforturile materiale pe care ctitorii și donatorii le făceau aveau o finalitate spirituală, care le oferea posibilitatea mântuirii sufletului, iertării de păcate și intrării în rândul celor drepecți: „care am auzit că cine zidește și înfrumusețează bisericile, înfrumusețează sufletul său”⁷.

Cea mai frecventă dorință a donatorului era pomenirea sa și a familiei sale la slujbe⁸. Prin rugăciunile pe care le rosteau în numele ctitorilor, călugării deveneau intermediari în fața grației divine și-și asumau responsabilitatea pentru sufletele credincioșilor. Îndeplinirea acestor îndatoriri avea o mare însemnătate nu doar pentru cei pe care îi pomeneau în rugăciunile lor, ci și pentru ei înșiși. Nerespectarea îndatoririlor față de ctitori le putea periclita propria mântuire în momentul trecerii în neființă când erau datori să răspundă pentru faptele săvârșite, în fața lui Dumnezeu, la Judecata finală⁹.

Femeile din familiile domnești din Moldova și-au îndreptat atenția asupra construirii edificiilor religioase, a donării de sate, seliști, vii, prisăci, păduri și

culturale, dar și pe actualitatea politică, jucând rolul de expresie plastică și informație cronică”. Maria Ana Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în *Revue des études sud-est européennes*, VII (1969), nr. 2, pp. 283-284.

⁵ Băileanu, *Dreptul*, p. 41.

⁶ Cronț, *Dreptul*, pp. 83-84.

⁷ *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veac. XVI, vol. IV, București, Editura Academiei, 1951, nr. 144, p. 117 (*DIR A*).

⁸ Maria Crăciun, *Piety and Individual Options in Moldavian Donation Deeds 14th to 16th Centuries*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun & Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing, 1998, p. 321.

⁹ Eadem, *For they have faithfully served us through their prayers'. The Role and Status of the Clergy in Moldavia as perceived by the Elite (15th-16th century)*, în *Colloquia*, III-IV (1996-1997), no. 1-2, pp. 10-11.

helește¹⁰. Pe lângă aceste bunuri imobile, ele au dăruit diverse obiecte de cult, icoane, acoperăminte pentru tetrapod, tipsii de argint, epitrahile, potire, cruci din metale prețioase atât unor lăcașuri de cult din țară, cât și de la Muntele Athos¹¹. În aceste condiții, mănăstirile au jucat rolul unor adevărate trezorerii în care se păstrau danii prețioase¹². Obiectele dăruite bisericilor sugerează faptul că erau mai importante condiția economică și statutul social decât genul donatorului, pentru că femeile puteau să ofere daruri similare cu cele ale bărbaților, fiind la fel de pioase ca aceștia și preocupate de soarta sufletului după moarte¹³.

În cele ce urmează ne vom opri asupra activității de ctitor și donator a femeilor din familiile domnești din Moldova, atât în ipostaza lor de singure realizatoare ale actului, cât și în asociere cu alți membri ai familiei. Ne vom referi diferențiat la actele ctitoricești din Țările Române și a celor destinate răsăritului ortodox, în special Muntele Athos.

Din Țările Române..

Primele mărturii privitoare la un act de ctitorire săvârșit de o doamnă a Moldovei se regăsesc într-un document de confirmare emis de Petru I și se referă la construirea unei biserici catolice în Siret, pentru ordinul dominicanilor, din dorința doamnei *Margareta Mușata*¹⁴.

La 11 aprilie 1497, cu puțin timp înainte de lupta de la Codrii Cosminului¹⁵, Ștefan cel Mare „înfrumuseță mormântul strămoașei sale chiajna *Anastasia* [n.a.], care dădu Coțmanii acestui locaș (biserica Sfântul Nicolae, în Rădăuți), fiica lui Lațcu voievod”¹⁶.

În urma vizitei sale în Țările Române, Bandini consemnează existența unei biserici dedicate Sfântului Nicolae, construită pentru comunitatea catolică din Trotuș de către *Margareta*, soția lui Alexandru cel Bun¹⁷.

¹⁰ Maria Magdalena Székely, *Femei-ctitor în Moldova medievală*, extras din *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” Iași*, XXXII (1995), pp. 454-455.

¹¹ Șarolta Solcan, *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*, București, Editura Universității din București, 2005, p. 246.

¹² Dan Smântănescu, *Argintării și țesături domnești de la mănăstiri din Bucovina*, în *Artă și tehnică grafică. Buletinul Imprimeriilor Statului*, 12 (1940), p. 54.

¹³ Crăciun, *Piety*, pp. 324-325.

¹⁴ *Documenta Romaniae Historica A*, Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și Leon Șimanschi, București, Editura Academiei, 1975, nr. 1, pp. 1-2 (*DRH A*).

¹⁵ I. C. Chițimia, *Ștefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, Suceava, Editura Mușatinii, 2003, pp. 206-207.

¹⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, coord. M. Berza, București, Editura Academiei, 1958, p. 262.

¹⁷ N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova până la mijlocul secolului al XV-lea*, ediția a II-a, revăzută, București, Editura Meridiane, 1971, p. 62.

Într-un document din 1415, doamna *Ana*, soția lui Alexandru cel Bun, dăruia mănăstirii Moldovița un număr de sate „de a ei bună voie și cu bună știre, chiar înaintea morții sale”¹⁸. În 1429, domnul împreună cu doamna *Marina* înnoia și întărea mănăstirea de la Neamț, adăugând din averea personală prisaca și iezerul Zagorna, cu gârlele sale, precum și 12 buți de vin pe an din desetina Neamțului¹⁹. În același an, doamna „arzând de dorință, fiind iubitoare de dragostea cuvintelor lui Hristos, cu râvnă a dat și s-a scris” un Tetraevanghel dăruit mai apoi mănăstirii Neamț²⁰. La bunurile oferite de cuplul princiar mănăstirii se adaugă și prisaca lui Chiprian, la Botne, dăruită de *Chiajna*, fiica celor doi, în 1470²¹.

Tot către mănăstirea Neamț se îndreaptă și dania lui Ștefan II, pe care *Maria Limbădulce* o completează cu trei cântare de icre negre în anul 1446²². Un an mai târziu, domnul acordă mănăstirii Moldovița „jumătate din Vadul Călugăresc și cu o jumătate din vamă și cu o jumătate din vama de trecere și cu o jumătate din iezerile ce ascultă de această vamă și cu o jumătate din tot venitul, partea cneaghinei noastre”²³.

Începând cu perioada ștefaniană daniile doamnelor către lăcașurile de închinare se înmulțesc, poate sub exemplul domnului. În avantajul nostru sunt însă și mărturiile, care s-au păstrat în număr mult mai mare decât în perioada precedentă. Din secolul al XV-lea datează o icoană reprezentând pe Fecioara Maria cu pruncul și care conform tradiției a fost adusă în Moldova o dată cu zestrea sa de către *Maria de Mangop* și dăruită apoi mănăstirii Putna²⁴.

În 1490 Ștefan cel Mare, doamna *Maria Voichița* și fiii lor dăruiau Putnei un epita²⁵. La 30 septembrie 1493, diacul Toader încheia de copiat la Suceava un Tetraevanghel scris „în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului domn Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei și al binecinstitoarei doamnei sale Maria”. Inițiativa a aparținut doamnei, care „cu dorință tânjind pentru dragostea lui Hristos fiind, cu râvnă au dat și l-a scris ... de l-a dăruit într-o rugă sieși în biserică, în mănăstirea de la

¹⁸ DRH A, vol. I, nr. 46, p. 66.

¹⁹ DRH A, vol. I, nr. 93, pp. 40-41; nr. 100, pp. 147-149.

²⁰ *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei*, vol. I (1429-1750), un corpus editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 1.

²¹ DRH A, vol. II, nr. 165, p. 246.

²² DRH A, vol. I, nr. 262, p. 372.

²³ DRH A, vol. I, nr. 272, p. 386.

²⁴ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1988, p. 495; Idem, *Mănăstirea Putna, s.l.*, Editura Moldovei și Bucovinei, 1991, p. 35.

²⁵ *Repertoriul monumentelor*, p. 299; Ioan Remus Răsvan, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc din secolele XIV-XV, în lumina Sfintei Liturghii*, Sibiu, Editura Techno Media, 2009, p. 90.

Pătrăuți, unde este casa Înălțării cinstitei cruci a lui Dumnezeu²⁶. Familia domnească a dăruit în 1494 mănăstirii Moldovița un epitaf²⁷. Din 28 octombrie 1499 datează pisană construcției turnului clopotniță din apropierea mănăstirii Sfântul Ioan din Piatra Neamț, zidit de domn și doamnă²⁸. Un an mai târziu, cei doi dăruiau Putnei o dveră pe care erau reprezentate și chipurile donatorilor²⁹. Tot mănăstirii Putna au fost dăruite trei epitrahile pe care figurează numele domnului și a doamnei, dar fără a fi specificată data donației³⁰. La 14 septembrie 1502, doamna Maria apărea în pisană biserici Înălțarea Sfintei Cruci, de la Volovăț, în rândul ctitorilor³¹. Un epitrahil datat cca. 1504 era donat mănăstirii Dobrovăț de către domn și doamnă, având redată și chipurile celor doi³². În toamna lui 1504, doamna Maria dăruia mănăstirii Putna un acoperământ pentru tetrapod, la doar câteva luni după moartea soțului³³, iar în februarie 1506, împreună cu fiul său Bogdan, oferea mănăstirii Dobrovăț un epitaf „întru pomenirea răposatului domn Ștefan voievod”³⁴.

În 1575, domnul Petru Șchiopul întărește o danie a mănăstirii Putna, „un sat care este în ținutul Cernăuților, anume Cuciurul, cu toate pricaturile. Care acest sat a fost dreaptă cumpăratură a mătușii domniei mele, răposata *Roxanda* [n.a.], doamna răposatului domn Bogdan voievod, cu banii săi drepti și proprii ... pentru pomenirea ei și pomenirea sfântrăposaiților ei părinți, ca să-i fie pomenire ei și părinților ei, neclintit în vecii vecilor”³⁵.

Fiica lui Bogdan III, *Maria*, lăsa ca danie mănăstirii Dobrovăț, pentru pomenirea sa, niște bani cu care călugării vor cumpăra în 1548 un sat la Fântâna Cahova, ținutul Chigeci³⁶.

În 1536, *Elena Rareș* dăruia un acoperământ de tetrapod Putnei pentru sufletul ei³⁷ pe care apare reprezentat vulturul bicefal³⁸. În 1548, împreună cu Petru

²⁶ *Repertoriul monumentelor*, p. 403.

²⁷ Răsvan, *Broderiile*, pp. 92-93.

²⁸ *Repertoriul monumentelor*, p. 166.

²⁹ Alexie Cojocar, *Inventarul de odoare și obiecte ale Mănăstirii Putna (1796)*, în *Analele Putnei*, II (2006), nr. 1-2, p. 34; *Repertoriul monumentelor*, p. 304.

³⁰ Paradais, *Comori*, pp. 300-303, 315.

³¹ *Repertoriul monumentelor*, p. 183.

³² *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, I (1395-1800)*, Alexandru Elian (redactor responsabil), București, Editura Academiei, 1965, nr. 1049, p. 709; Răsvan, *Broderiile*, p. 33.

³³ *Repertoriul monumentelor*, p. 308.

³⁴ *Repertoriul monumentelor*, p. 313.

³⁵ *DIR A*, veac. XVI, vol. III, nr. 63, p. 47.

³⁶ *DIR A*, veac. XVI, vol. I, nr. 510, p. 571.

³⁷ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1925, p. 46; Cojocar, *Inventarul*, p. 37; Paradais, *Comori*, pp. 258-259.

Vartic, hatman și pârcălab de Suceava, a dat mănăstirii Probota un Tetraevanghel, mutat între timp în Rusia³⁹. Un alt Tetraevanghel, pe care l-a făcut și l-a ferecat doamna Elena în 1550, se găsește la Sfântul Mormânt. Nu este precizată biserica căreia i-a fost dedicat, dar se bănuiește ca ar fi vorba despre Învierea Domnului din Suceava, a cărei construcție s-a finalizat în 1551⁴⁰. Tot în 1550, ieromonahul Chiprian dăruia pentru sufletul său un Tetraevanghel către o „mănăstire a Doamnei, numită Pantocrator, care este lângă Botoșani”⁴¹. În prezent mănăstirea nu mai există, dar se consideră că ea a fost zidită la 1550 de doamna Elena, pe locul unde azi se află satul ce-i poartă numele⁴². În același an, doamna împreună cu fiii ei au îngrădit mănăstirea Secu, ridicată de domn în 1530⁴³. În Biblioteca Patriarhiei Ierusalimului se păstrează un Tetraevanghel pe care doamna l-a dat pentru ruga sa mănăstirii Probota la 1 mai 1551⁴⁴ – dată care corespunde cu plecarea lui Iliș la Poartă⁴⁵. Tot la Sfântul Mormânt s-a găsit o Evanghelie donată de doamnă și de fiul acesteia Ștefăniță⁴⁶. Doamna Elena a continuat și a dus la bun sfârșit reparațiile începute de soțul său și a finalizat lucrările bisericilor ctitorite de ea, așa cum rezultă

³⁸ Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étioles des XVe et XVIe siècles*, extras din *Buletinul Institutului Român din Sofia*, I (1941), nr. 1, p. 51; Dumitru Năstase, *Vulturii bicefali de la Mănăstirea Putna*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004). Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, Suceava, Editura Mușatinii, 2004, p. 74.

³⁹ Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, s.n., 1986, p. 110.

⁴⁰ Emil Turdeanu, *Două Tetraevanghele ale doamnei Elena Rareș*, în *Oameni și cărți de altădată*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, note complementare, traducere și postfață de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Enciclopedică, 1997, pp. 318-319.

⁴¹ *Însemnări de pe manuscrise*, p. 62.

⁴² Emil Turdeanu, *O mănăstire moldovenească uitată: Mănăstirea Doamnei (1550)*, în *Oameni și cărți*, pp. 324-325.

⁴³ *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1974, p. 177.

⁴⁴ Tereza Sinigalia, Voica Maria Pușcașu, *Mănăstirea Probota*, București, Editura Meridiane, 2000, p. 90; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, extras din revista *Boabe de Grâu*, București, Imprimeria Națională, 1935, p. 113; *Însemnări*, p. 67.

⁴⁵ Gestul doamnei pare a acoperi faptele fiilor ei nevrednici, dar poate fi înțeles și ca rugă pentru plecarea lui Iliș, văzută ca un sfârșit (Turdeanu, *Două Tetraevanghele*, p. 320.)

⁴⁶ Despre această Evanghelie Marcu Beza afirmă că „arată pe coperta din față tot Învierea lui Iisus, având la stânga figurile donatorilor, Ștefan și doamna Rareș; coperta din dos ne dă pe Fecioara Maria cu Iisus în brațe printre îngeri, dedesubt trei sfinți, iar împrejur tot o inscripție slavonă” (Beza, *Urme românești*, p. 113); privitor la aceleași două figuri de donatori, N. Iorga este de părere că sunt „doi regi încoronați”. N. Iorga, *Două evanghelii ale fiilor lui Petru Rareș*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXXVII (1934), p. 87.

din pisaniiile bisericilor Învierea Domnului din Suceava⁴⁷, Sfântul Gheorghe din Botoșani⁴⁸ și Adormirea Maicii Domnului din Hârlău⁴⁹ construite în intervalul 1551-1552.

La 1 septembrie 1558, domnul Alexandru Lăpușneanu și doamna *Ruxandra*, ofereau mănăstirii Slatina o cruce din lemn de chiparos sculptat, cu trei brațe, îmbrăcată în argint aurit⁵⁰. În 1560, cei doi au dat mănăstirii Râșca „un sat în obârșia pâ râului Vasluiului, anume Popeștii și cu mănăstirea ce se numește Trăstiiiana și cu moară într-aceiași pâ râu, cu prisăcile și cu poienile”⁵¹. Un an mai târziu, familia domnească „a început a zidi hram întru numele Schimbării la Față a Domnului”, mănăstirea Slatina⁵². În iunie 1567, cei doi au oferit mănăstirii Putna un colivar și o cristelniță⁵³. La 21 septembrie 1569, doamna Ruxandra Lăpușneanu a înnoit și ferecat un Tetraevanghel „din argintul cel vechi a lui Ștefan voievod celui Bătrân”, care a revenit mănăstirii Putna⁵⁴ și a construit biserica Precista din Roman⁵⁵.

⁴⁷ „Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, a început acest hram în numele învierii lui Hristos, l-a început și l-a isprăvit Elena, doamna lui Petru voievod, fiica lui Ioan Despot, țar, pentru sufletul domnului ei Petru voievod și pentru sine în anul 7059 (1551), luna ianuarie 15 zile” (Sergiu Adam, *Ctitoriile mușatine: biserici, mănăstiri, cetăți, curți domnești, sec. XIV-XVI*, Cluj, Casa Cărții de Știință, 2001, p. 99).

⁴⁸ „Elena, fiica de Despot, doamna răposatului Petru voievod, a zidit acest hram întru numele Sfântului mare mucenic Gheorghe, în târgul Botoșanilor, în zilele Domnului Io Ștefan voievod și s-a săvârșit în anul 7059 (1551), luna octombrie” (Iorga, *Inscripții*, p. 17; Alex. Lapedatu, N. Ghica-Budești, *Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, V (1912), fasc. 18, pp. 49-50).

⁴⁹ „Cu voia Tatălui și cu săvârșirea Sfântului Duh, iată eu, roaba stăpânului meu, Domnului Iisus Hristos, Elena, fată de Despot, doamna lui Petru voievod, am binevoit, cu buna mea aplecare și cu bunul meu gând, a zidi acest hram în numele Adormirii Precistei, stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururi Fecioara Maria. Și s-a săvârșit în anul 7060 (1552), august 15” (Iorga, *Inscripții*, p. 17).

⁵⁰ *Inscripțiile medievale*, nr. 764, p. 578.

⁵¹ *DRH A*, vol. VI, nr. 278, p. 499.

⁵² G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527-1582)*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXI (1928), fasc. 55-58, p. 149; anul începerii construcției este de fapt 1554, anul redat în pisanie putând fi legat de încheierea anumitor lucrări din ansamblul mănăstirii, întrucât în Evul Mediu se obișnuia ca odată cu începerea construcției să fie realizate toate obiectele care înfrumusețau biserica în interior, iar o parte din broderiile de cult ale Slatinei au fost realizate încă din 1556 (Corina Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, Editura Meridiane, 1966, pp. 9-10).

⁵³ Tafrales, *Le trésor*, pp. 18-19; Paradais, *Comori*, pp. 543-544.

⁵⁴ *Repertoriul monumentelor*, p. 398.

⁵⁵ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Editura Direcției Patrimoniului Cultural Național, 1974, p. 723. Conform pisaniei: „Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, binecinstoarea și de

Maria Amiralii, soția lui Petru Șchiopul dăruia mănăstirii Galata, în 1584, satul Teișori din Botoșani⁵⁶. În 1587, fiica acesteia, *Maria*, a ctitorit împreună cu Zotu Tzigara mănăstirea de la Hlincea⁵⁷, pe care a închinat-o mănăstirii Galata în 1624⁵⁸. În 1618, Maria a dăruit mănăstirii Sfântul Sava „o seliște ce iaste într-un hotar și alătura cu satul Stroestii, anume Cudreaventii ... pentru sufletul părinților mei și al nostru”⁵⁹. De asemenea, domnița a făcut o danie și Galatei, dar conținutul acesteia rămâne necunoscut din cauza ilizibilității documentului⁶⁰.

În 1592, Ieremia Movilă, mama sa *Maria* și cu soția sa *Elisabeta* dăruiau Suceviței⁶¹ un aer, pentru sănătatea lor⁶². Tot mănăstirii Sucevița, domnul, doamna Elisabeta și fiul lor Constantin i-au dăruit un Tetraevanghel în anul 1607, în ziua Bunei Vestiri⁶³. La Sinai s-a găsit o Evanghelie conținând stema Moldovei și mențiunea că ea fusese făcută de Irimia Movilă, doamna Elisabeta și Constantin în anul 1608, fără a se preciza cărei biserici îi era destinată⁶⁴.

Dumnezeu iubitoarea doamna Ruxandra, mama domnului Bogdan voievod, cu dumnezeiască sânguință și cu osârdnică dorință, a zidit acest hram întru numele Adormirii Precistei stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezeu, pentru a ei sănătate și mântuire, pentru mântuirea celor în cinste răposați părinților ei. Și temelia zidirii s-a pus în luna lui mai 23 și s-a săvârșit în luna lui septembrie 15 zile, în anul 7077 (1569)" (*Inscripții din bisericile României*, adunate, adnotate și publicate de N. Iorga, vol. II, cuprinzând 1079 n^{te}, Atelierele Caligrafice Soccec & Comp., 1908, p. 22).

⁵⁶ Székely, *Femei-ctitor*, p. 446.

⁵⁷ N. Grigoraș, D. Miron, *Biserica Mănăstirii Hlincea*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XLI (1965), nr. 1-2, p. 82; Gheorghe David, *Domnița Maria*, în *Magazin Istoric*, 27 (1993), nr. 5, p. 18.

⁵⁸ *DRH A*, vol. XVIII, nr. 220, p. 289; dania este întărită de domnul Gheorghe Duca în 1680 (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, Vol. II. *Acte interne (1661-1690)*, editate de Ioan Caproșu, Iași, Editura „Dosoftei”, 2000, nr. 537, p. 479).

⁵⁹ *DIR A*, veac. XVII, vol. IV, nr. 302, p. 238.

⁶⁰ *DIR A*, veac. XVII, vol. IV, nr. 240, p. 194.

⁶¹ Mănăstirea Sucevița a fost înzestrată cu odoare, pământuri, păduri de către frații, surorile și urmașii lui Ioan Movilă logofăt (Maria Ana Musicescu, *Sucevița: sensuri și semnificații*, în *Magazin Istoric*, 7 (1973), nr. 6, p. 74).

⁶² O. Tafrafi, *Le monastère de Sucevâ. Architecture. Peinture. Trésor*, în *Movileștii. Istorie și spiritualitate românească*, I, „Casa noastră Movilească”, Sfânta Mănăstire Sucevița, Suceava, Editura Mușatinii, 2006, p. 200; Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphes moldaves aux XVe et XVIe siècles*, extras din *Cercetări Literare*, IV (1941), p. 213.

⁶³ Teodora Voinescu, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, II (1955), nr. 1-2, p. 108.

⁶⁴ Beza, *Urme românești*, pp. 9-10; N. Iorga, *Noi obiecte de artă găsite la Ierusalim, în Mănăstirea Sf. Sava și la Muntele Sinai*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXIV (1931), fasc. 70, p. 185.

În 1644, *Maria*, fiica lui Ieremia Movilă a dăruit mănăstirii Sfântul Nicolae din țarina Iașilor o sută de lei pe an pentru pomenirea ei și a părinților ei⁶⁵.

Marghita Movilă, soția domnului Simion a dăruit Suceviței un epitrahil și o tipsie de argint⁶⁶.

La 5 martie 1613, *Acsanina*, doamna lui Ștefan II Tomșa, a oferit mănăstirii Putna o dveră lucrată de ea, care să-i fie întru pomenire⁶⁷. În secolul al XIX-lea, la Putna mai exista o perdea pentru ușa pridvorului dăruită de domn în același an, despre care se bănuiește că ar fi fost asemănătoare cu cea a doamnei, poate lucrată din aceeași mătase⁶⁸.

Miron Barnovschi și mama sa, *Elisabeta*, au zidit biserica Adormirea Precistei (Barnovschi)⁶⁹, în 1627, iar în ziua Bunei Vestiri, în anul 1628, cei doi ctitori au dăruit bisericii un epitaf brodat cu fir de aur, argint și mătase⁷⁰, care din punct de vedere iconografic este considerat unic pentru că nu seamănă cu o altă reprezentare, având mai mult forma unui văl de procesiune decât al unui epitaf⁷¹.

Despre doamna *Tudosca* a lui Vasile Lupu s-a spus că a dus o viață tihnită și că meritul ei a fost acela de a fi acordat o educație aleasă celor două fiice ale sale⁷². Deși nu se cunoaște vreo danie care să aparțină exclusiv doamnei, ea este înscrisă nominal în majoritatea textelor dedicatorii de pe daniile soțului său. Înainte de obținerea domniei, în 1630, „Lupu Coci, mare vornic și jupâneasa lui Teodosia” au dăruit un potir bisericii Sfântul Gheorghe din Vaslui, care era metoh al mănăstirii Zografu de la Athos⁷³. În 1638, familia domnească a zidit o biserică în Iași, în numele celui pe care îl numea „părintele nostru Atanasie”⁷⁴, iar un an mai târziu, tot

⁶⁵ Eudoxiu de Hurmuzaki, N. Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. XIV, *Documente grecești*, Partea 1 (1320-1716), București, Atelierele grafice Socec, 1915, nr. CCLIV, p. 173.

⁶⁶ Székely, *Femei-ctitor*, p. 446.

⁶⁷ Tafrali, *Le trésor*, p. 47; Petre Ș. Năsturel, *O dveră necunoscută de la Argeș și rostul aceluia la mănăstirile Putna și Slatina*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, VII (1960), nr. 2, pp. 200-201.

⁶⁸ Năsturel, *O dveră*, p. 201.

⁶⁹ Viorel Erhan, *Mănăstiri și biserici din orașul Iași și împrejurimi*, Iași, Editura Tehnopress, 2003, p. 135.

⁷⁰ Maria Ana Musicescu, *Un epitaf de la Miron Barnovschi*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, VI (1959), nr. 2, p. 238.

⁷¹ Musicescu, *Un epitaf*, p. 241.

⁷² George Dincă, *‘Doamne și domnițe’ dintr-alte vremi ctitoare-donatoare de obiecte de cult și făuritoare de odoare bisericești (sec. XVI-XVIII)*, în *Glasul Bisericii*, 33 (1974), nr. 1-2, pp. 123-124.

⁷³ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, Editura Meridiane, 1979, p. 29.

⁷⁴ Dobjanschi, Simion, *Arta*, p. 32; biserica va fi închinată ulterior mănăstirii Trei Ierarhi (Erhan, *Mănăstiri*, p. 65).

în Iași, a ridicat mănăstirea Trei Ierarhi⁷⁵. Înzestrarea Trei Ierarhilor a început încă din timpul construcției. În 1638 se ofereau mănăstirii un epitaf de mătase, un epitrahil de catifea roșie și o poală de icoană de catifea roșie, toate brodate cu fir de aur, argint și mătase, o candelă, un disc și o anaforniță de argint aurit⁷⁶, iar în 1639 întregeau dania cu alte obiecte bisericești: o cățuie, un disc, un vâl de tâmplă de catifea vișinie și un altul de catifea roșie brodate cu fir de aur, argint și mătase⁷⁷, două ibrice, o anaforniță și patru candelă⁷⁸. Tot pentru Trei Ierarhi s-a construit și turnul-clopotniță, a cărui pisanie păstra data de 16 aprilie 1638 și numele ctitorilor⁷⁹.

Cea de-a doua doamnă a lui Vasile Lupu, *Ecaterina Cercheza*, a reînnoit mănăstirea Golia, ca gest de recunoștință pentru vindecarea fiului ei, Ștefăniță, săvârșită de icoana Maicii Domnului: „mâinile și brațele Maicii Domnului sunt de aur curat. Doamna a cheltuit mult în cinstea icoanei, căci fiul ei, voievodul Ștefan, căzând bolnav de o boală grea, a fost adus înaintea acestei icoane și pe dată s-a vindecat. În cinstea acestei icoane arde neîncetat o candelă de argint aurit”⁸⁰. Tot pentru mănăstirea Golia, numită deseori „biserica doamnei”, Ecaterina Cercheza a adus de la Constantinopol jilțuri „lucrate cu o artă minunată, făcute din chiparos, lucrute la strung și sculptate ca o dantelă”⁸¹. Doamna Ecaterina a răscumpărat de la cazaci, în anul 1653, un Liturghier pe care l-a dat înapoi mănăstirii Dragomirna⁸² și o Psaltire cu copertă ferecate în argint, care fuseseră rupte de cazaci⁸³. Răscumpărarea manuscriselor de către doamnă are loc cu o zi înainte de a preda cetatea Sucevei asediatorilor trimiși de Gheorghe Ștefan și luarea în captivitate a doamnei împreună cu Ștefăniță⁸⁴.

Doamna *Safta* a lui Gheorghe Ștefan a cumpărat în 1654 un Tetraevanghel pe care l-a dat bisericii cu hramul Arhanghelilor Mihail și Gavril (probabil mănăstirea

⁷⁵ Dobjanschi, Simion, *Arta*, p. 40.

⁷⁶ *Inscripțiile medievale*, nr. 1037, pp. 702-703; nr. 1055, p. 713; nr. 1070, p. 718; nr. 683, p. 545; nr. 838-839, p. 609.

⁷⁷ *Inscripțiile medievale*, nr. 740, p. 567; nr. 840, pp. 609-610; nr. 1090, p. 732; nr. 1091, pp. 732-733.

⁷⁸ Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV-XIX)*, București, Muzeul de Artă, 1968, pp. 139, 164, 240-242, 244.

⁷⁹ Erhan, *Mănăstiri*, p. 70.

⁸⁰ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 41.

⁸¹ *Călători străini*, vol. VI, p. 40.

⁸² Emil Turdeanu, *Manuscrisele robite de cazaci*, în *Magazin Istoric*, 27 (1993), nr. 8, p. 6.

⁸³ Sorin Iftimi, *Doamna Ecaterina Cercheza și fiul ei, Ștefăniță vodă*, în *Mănăstirea Golia. 350 de ani de la sfințirea ctitoriei lui Vasile Lupu (studii și documente)*, Iași, Doxologia, 2010, p. 69.

⁸⁴ Iftimi, *Doamna Ecaterina*, p. 69.

Cașin)⁸⁵. În 1655, ea a dăruit mănăstirii Neamț un loc de prisacă în satul Grozești, în Câmpul lui Dragoș, pentru pomenire⁸⁶. În 1657, doamna dăruia o cruce ferecată mănăstirii Vizantea⁸⁷, iar în anul următor, împreună cu domnul, a dat bisericii din Rădeana o nouă catapeteasmă⁸⁸. Tot din partea domnului și a doamnei au fost trimiși spre mănăstirea Sucevița 100 de galbeni ungurești, cu mențiunea de a fi pomeniți la Soborul Sfântului Ioan Botezătorul și Înaintemergătorului Domnului⁸⁹.

Iliaș Alexandru și doamna *Cantacuzino* ofereau mănăstirii Trei Ierarhi trei candelă, lucrata în perioada 1666-1668 în ateliere din Moldova și Orient⁹⁰.

În 1669, egumenul mănăstirii Golia, Grigore al Laodichiei, primea ca danie un patrafir făcut „cu cheltuiala preastrălucitei domnițe, a doamnei *Ruxandra* [n.a.], fiică a lui Vasile voievod, spre veșnică pomenire”⁹¹. Patrafirul era lucrat pe catifea roșie, cu fir de aur și argint și cu mătăsuri felurite, prevăzut la poală cu ciucuri mari. În prezent patrafirul se păstrează la Vatoped, Muntele Athos⁹². Către mănăstirea Agapia s-a îndreptat dania unei doamne pe nume Ruxandra, care consta în două Minee, unul pe luna aprilie, iar celălalt pe luna mai; lipsa datei la care a fost făcută donația face greu de precizat dacă ea aparține domniței Ruxandra sau doamnei Ruxandra Lăpușeanu⁹³.

În 1670, Duca vodă și doamna *Anastasia* dăruiau mănăstirii Cetățuia un orar diaconesc din catifea roșie, brodat în fir de aur, argint și mătase lucrat de doamna însăși⁹⁴, iar bisericii Barnovschi un potir⁹⁵. În 1683, cei doi au zidit biserica Sfântul Ioan Zlataust, în pisanie specificându-se faptul că „s-au zidit în 30 de zile”⁹⁶. Doamna Anastasia a refăcut din lemn Agapia veche, ctitoria lui Petru Rareș⁹⁷ și a

⁸⁵ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, p. 482.

⁸⁶ Székely, *Femei-ctitor*, p. 447.

⁸⁷ Melchisedec episcopul Romanului, *Notițe istorice și arheologice, adunate de pe la 48 de monasteri și biserici antice*, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1885, p. 102.

⁸⁸ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, cu un rezumat în limba franceză, București, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan”, 1933, p. 522.

⁸⁹ Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, Tipografia Bucovina, 1923, p. 174.

⁹⁰ Nicolescu, *Argintăria*, pp. 246-247.

⁹¹ Petre Ș. Năsturel, *Patrafirul dăruit de domnița Ruxandra mitropolitului Grigore al Laodichiei (1669)*, în *Mănăstirea Golia*, p. 133.

⁹² Năsturel, *Patrafirul*, p. 133.

⁹³ Székely, *Femei-ctitor*, p. 449.

⁹⁴ Erhan, *Mănăstiri*, p. 89.

⁹⁵ Erhan, *Mănăstiri*, p. 136.

⁹⁶ Erhan, *Mănăstiri*, p. 118.

⁹⁷ Stoicescu, *Repertoriul*, p. 22.

zidit Biserica Albă din Iași, sediul Mitropoliei Moldovei⁹⁸, construcție care s-a încheiat în 1682⁹⁹ și pe care a înzestrat-o cu locuri de casă în jurul Mitropoliei, prisăci și sate¹⁰⁰.

În ianuarie 1665, Eustratie Dabija și doamna *Ecaterina Dafina* dăruiau un Tetraevanghel mănăstirii Cașin „pentru rugăciunea și pomenirea lor, a părinților lor și a copiilor și a născătorilor lor”¹⁰¹. Către mănăstirea Bârnova se îndrepta dania doamnei din anul 1680. În actul de danie se specifica faptul că „Eustratie Dabija voievod, dimpreună cu noi, dintru bună dumnezeiască îndemnare apucându-ne, am zidit biserica până unde s-au sfârșit. Iar cu alte cât să cade svintei mănăstiri podoabe și așezături fiindcă l-au apucat moarte n-au apucat să o împodobească și să o întemeieze, ce noi, în viața noastră, cându am avut vreme, ne-am nevoit și o am împodobit și o am întemeiat după putință cu de toate câte trebuiescu unei svinte mănăstiri până întru desăvârșit, precum se arată dintru toate o am și înzestrat ca pre o maică sufletească dintru ale noastre toate câte am avut cu bucate, cu sate, cu vecini și cu mori, cu vii și cu sălașuri de țigani”¹⁰².

La 20 mai 1706, doamna *Ecaterina* a lui Antioh Cantemir oferea mănăstirii Trei Ierarhi o candelă de argint, parțial aurită¹⁰³.

... în *Răsăritul Ortodox*

Activitatea ctitoricească a familiilor domnești nu s-a mărginit însă doar la granițele Țărilor Române, ci a continuat dincolo de ele în spațiul ortodox din răsăritul european. Fiecare danie în partea avea o importanță proprie prin personalitatea celui care o realiza, prin împrejurările pe care le evoca, confesiunea pe care o dezvăluia și mai ales prin valoarea ei¹⁰⁴. Mărturiile dovedesc preocuparea elitei pentru sprijinirea edificiilor religioase din Balcani și de la Muntele Athos. Deoarece din punct de vedere geografic Moldova era situată mai departe decât Muntenia de Peninsula Balcanică, ea a început relațiile cu acest spațiu mai târziu¹⁰⁵.

Deși principalele beneficiare ale resurselor materiale românești au fost

⁹⁸ Székely, *Femei-ctitor*, p. 447.

⁹⁹ Th. Vrănescu, *Câteva însemnări istorice asupra Mitropoliei Moldovei și Sucevei și asupra Catedralei Mitropolitane*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, XXX (1954), nr. 11, p. 60.

¹⁰⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, nr. 97, pp. 75-78.

¹⁰¹ Iorga, *Noi obiecte*, pp. 186-187.

¹⁰² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, nr. 540, pp. 481-482.

¹⁰³ *Inscripțiile medievale*, nr. 699, pp. 551-552.

¹⁰⁴ Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, extras din *Cercetări Literare*, IV (1941), p. 104.

¹⁰⁵ Angela Zubco, *Biserica în Moldova în secolele XV-XVII. Mănăstirile închinat la Muntele Athos* (rezumatul tezei de doctorat), București, Editura Universității din București, 1997, p. 21.

mănăstirile athonite, daniile s-au îndreptat și spre Ierusalim, Alexandria și Antiohia¹⁰⁶ sau spre Egipt, Siria și insulele din Marea Egee¹⁰⁷. Acestea au avut parte de donații în bani, icoane, haine bisericești, odoare sfinte, reparații¹⁰⁸, turnuri de apărare, școli, locuințe și produse (vin, ceară, miere, sare, vite)¹⁰⁹, iar începând cu jumătatea secolului al XVI-lea au căpătat o altă formă de danie: închinarea de mănăstiri¹¹⁰. Cauzele închinării bisericilor și mănăstirilor erau: sentimentul religios, instabilitatea vremurilor (luptele dintre pretendenții la tron au dus la închinarea ctitoriiilor lor la Athos, care era văzut ca un scut puternic și un apărător al celor agonisite), nemulțumirea ctitorului față de administrarea călugărilor locali și de starea de degradare în care se aflau unele edificii¹¹¹.

Maria de Mangop a făcut mai multe danii către mănăstirea Grigoriu de la Muntele Athos, pe care o înzestreață și cu o icoană a Fecioarei Maria, despre care se amintește că este „rugăciunea preapioasei doamne Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”¹¹².

În 1534, un incendiu a distrus o parte din mănăstirea Dionisiu, iar egumenul Matei a plecat în Moldova pentru a cere ajutor din partea lui Petru Rareș și a doamnei *Elena*. Domnul a sprijinit renovările¹¹³. Ajutorul dat mănăstirii este justificat și de faptul că doamna Elena era cumnata lui Matei Basarab, binefăcătorul dinainte al mănăstirii¹¹⁴. De la domn și doamnă se păstrează tot la Dionisiu un epitaf, donat în 1545, care are în cele patru colțuri semnele evangheliștilor¹¹⁵. Tot la această mănăstire se găsește un epitrahil cu inscripție slavă prescurtată și care împreună cu

¹⁰⁶ Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinare și călugării străini*, București, Tipografia Colegiului Sf. Sava, 1861; Cezar Bolliac, *Mănăstirile din România (mănăstirile închinare)*, București, Tipografia lui Stephan Rassidescu, 1862.

¹⁰⁷ Cândea, Simionescu, *Prezențe culturale românești. Bulgaria, Jugoslavia, Grecia*, București, Editura Sport-Turism, 1987, p. 7.

¹⁰⁸ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, s.n., 1940, pp. 71-72.

¹⁰⁹ Cândea, Simionescu, *Prezențe culturale românești. Bulgaria*, p. 7.

¹¹⁰ Bodogae, *Ajutoarele*, pp. 71-72.

¹¹¹ Zubco, *Biserica*, p. 24.

¹¹² Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Orientalia Christiana Analecta, 227, Roma, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 1986, p. 269; G. Balș, *Notiță despre arhitectura Sfântului Munte*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, VI (1913), fasc. 21, p. 40.

¹¹³ Bodogae, *Ajutoarele*, p. 164.

¹¹⁴ Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 151; Ioan Moldoveanu, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos (1650-1863). În întâmpinarea a 1040 de ani de la fondarea Muntelui Athos (963-2003)*, București, Editura Semne, 2002, p. 223.

¹¹⁵ Bodogae, *Ajutoarele*, p. 164.

epitaful se pare că au fost realizate de doamna Elena în iatacurile sale¹¹⁶. Petru Rareș și doamna Elena au construit și zugrăvit o trapeză la mănăstirea Dionisiu¹¹⁷. La Atena, printre țeșăturile venite din Asia Mică, se găsește și un omofor românesc. Inscripția care îl însoțește relevă faptul că acest dar a fost trimis „Sfintei cetăți Ierusalim, la Sfânta Mănăstire a Învierii” în 1539, iar dedesubt erau brodate chipurile lui Petru Rareș și al doamnei Elena¹¹⁸.

Doamna *Ruxandra Lăpușneanu* a construit în jurul anului 1560 o bolniță la mănăstirea Dionisiu¹¹⁹ și a mărit trapeza¹²⁰, completând astfel lucrările de aici ale părinților săi. În 1564, după redobândirea tronului de către Alexandru Lăpușneanu, doamna a trimis la aceeași mănăstire o veche icoană cu scena Tăierii capului Sfântului Ioan Botezătorul, în a cărei inscripție se menționa că ea fusese împodobită de domn și doamnă „pentru ca să fie spre sănătatea iubitului lor fiu Constantin și ca să fie pentru sufletul lui o slujbă la Sfântul Ion Podromul”¹²¹. La 6 august 1567, ziua Schimbării la Față, cei doi au oferit împreună cu fiii și fiicele lor un aer mănăstirii Mileșevo din Serbia¹²², donație care a fost pusă pe seama relațiilor de rudenie ale doamnei cu despotii sârbi¹²³. În perioada 1564-1568, Alexandru Lăpușneanu și doamna au refăcut biserica și chiliile de la Dohiaru¹²⁴. În 1568, s-a hotărât birul athoniților, dar aceștia nu aveau resursele necesare pentru a plăti, așa că li s-au vândut metoacele. În aceste condiții, călugării mănăstirii Dohiaru au venit în Moldova și au înduplect-o pe doamnă să dea 165.000 de aspri, pentru care a cerut să se facă pomenire în fiecare an de Sfântul Nicolae pentru „răposatul soț Pahomie monah, Roxandra doamna, Bogdan voievod și ceilalți copii ai ei, făcându-se prânz

¹¹⁶ Bodogae, *Ajutoarele*, p. 164.

¹¹⁷ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, I, *Albania-Grecia*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 449.

¹¹⁸ Marcu Beza, *Documente românești în arhive străine*, în *Magazin Istoric*, 2 (1968), nr. 10, p. 67.

¹¹⁹ Virgil Cândea, Constantin Simionescu, *Prezențe culturale românești: Istanbul, Ierusalim, Paros, Patmos, Sinai, Alep*, București, Editura Sport-Turism, 1982 (pagini nenumotate).

¹²⁰ Bodogae, *Ajutoarele*, p. 165.

¹²¹ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țerile noastre*, extras din *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria II, tom XXXVI (1914), p. 483; Moldoveanu, *Contribuții*, p. 224; Balș, *Notiță*, p. 40.

¹²² Ilie Bărbulescu, *Un aer de la Alexandru Lăpușneanu și domnița lui, Roxanda*, în *Arhiva*, XXXVI (1929), nr. 3-4, pp. 275-276; Cândea, Simionescu, *Prezențe culturale românești. Bulgaria*, p. 62; Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi*, p. 212; printr-un hrisov din 1643, Vasile Lupu acorda aceleiași mănăstiri un ajutor anual de 13.000 de aspri (Virgil Cândea, *Mărturii*, II, *India-Olanda*, supliment *Albania-Grecia*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 251).

¹²³ Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi*, p. 195.

¹²⁴ Cândea, *Mărturii*, I, p. 455.

cu toți oaspeții și călugării”¹²⁵. Inițial, doamna păstra „averea aceasta pentru pomenirea ei. Pentru nevoia însă și nenorocirea căzută pe nedrept, le dă pe acestea părinților din dumnezeiasca mănăstire Dohiaru pentru ajutorarea datoriei și a lucrurilor mișcătoare și nemișcătoare, pentru veșnică pomenire”¹²⁶. Obiceiul pomenirii s-a păstrat și după moartea Ruxandrei pentru că Bogdan a făcut un legământ cu monahii de la Dohiaru prin care s-au înnoit dispozițiile mamei sale¹²⁷. Către mănăstirea Karacalu au fost donați 35.000 de aspri cu condiția „ca până la sfârșitul veacurilor, ori de ar fi mulți călugări, ori puțini, ori chiar numai doi sau unul, să facă la ziua Sfântului Nicolae rugăciuni și privegheri pentru sufletul ei și al soțului ei mort și al familiei sale”¹²⁸. Tot în anul 1568, doamna Ruxandra a răscumpărat metoacele Zografului de pe râul Struma, pentru care a plătit 52.000 de aspri ungurești¹²⁹. Doamna Ruxandra a fost una dintre cele mai active doamne în înzestrarea edificiilor religioase, după cum o dovedesc, cu prisosință, daniile pe care tocmai le-am amintit. Referindu-se la binefacerile Ruxandrei Lăpușneanu, Emil Turdeanu o numea, într-o manieră foarte potrivită, „umbra blândă a lui Alexandru Lăpușneanu”¹³⁰. Dar, doamna Ruxandra nu a fost „umbră blândă” doar pentru soțul său, ci și pentru bunicul și tatăl ei, Ștefan cel Mare, respectiv Petru Rareș. Astfel, nu-i de mirare faptul că daniile sale erau atât de consistente, pentru că doamna, fiind urmașă a domnilor amintiți, era datoare să ducă mai departe moștenirea și modelul oferite de trei dintre cei mai vrednici ctitori moldoveni.

În anii 1597-1598, era înfrumusețat mormântul de la Dohiaru al mitropolitului Teofan al Moldovlahiei, de către soția lui Ieremia Movilă, *Elisaveta* [n.a.], „mândră a-i fi rudă”¹³¹. În jurul lui 1603, aceeași doamnă se afla la moșiile sale din Polonia, când călugării bisericii Adormirii din Lemberg i-au solicitat sprijin pentru ajutorarea bisericii, sperând că doamna va vinde porcii pe care îi deținea la Ustie, înainte de a se întoarce în Moldova. În același timp, călugării trimiteau și la Iași scrisori prin care cereau ajutorul boierilor de frunte¹³². Din intervalul 1610-1614 se păstrează scrisorile doamnei către membrii stavropighiei din Lemberg, prin care îi

¹²⁵ Năsturel, *Le Mont Athos*, pp. 209-210; Bodogae, *Ajutoarele*, p. 165.

¹²⁶ *DRH A*, vol. VI, nr. 456, p. 751.

¹²⁷ Bodogae, *Ajutoarele*, p. 229.

¹²⁸ Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 221.

¹²⁹ Năsturel, *Le Mont Athos*, pp. 195-196.

¹³⁰ Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și jugoslavi*, în *Cercetări Literare*, III (1939), p. 160.

¹³¹ N. Iorga, *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, extras din *Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, IX (1928), mem. 2, p. 26.

¹³² P.P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXII (1929), fasc. 59, p. 4.

asigură de sprijinul ei pentru construirea bisericii. La 11 martie 1610 trimite călugărilor 400 de florini polonezi¹³³. După un an, la 27 iulie 1611, oferă încă 600 de florini polonezi¹³⁴, la care, după numai trei zile (30 iulie 1611) adaugă împreună cu fiul Constantin „pe fiecare an câte 600 de florini din venitul fiecăruia de pe moșia Ustie”¹³⁵. Ulterior, doamna a solicitat călugărilor să nu permită implicarea altor persoane în construcția bisericii, pe care dorea să o finalizeze împreună cu Constantin¹³⁶. Revenită ca pribeagă în Polonia în 1613, Elisabetei Movilă i s-a organizat un banchet în semn de recunoștință, de către călugării din Lemberg, pentru ajutorul dat¹³⁷. Către Cutlumuș a mers o altă danie a doamnei din anul 1605. Ea consta într-un Tetraevanghel¹³⁸, la care s-a adăugat „un potir pentru sfânta slujbă și două cruci cu totul de argint, aurite și le-a lăsat în mâinile lui Chiriță Ianache, ca să le trimeată la sus pomenita mănăstire Cutlumuz”¹³⁹. O altă danie a doamnei, făcută în 1620, împreună cu sora sa, Maria, jupâneasa postelnicului Chiriței, s-a îndreptat spre mănăstirea Vatoped, care primea de la acestea satul Voșca, din ținutul Sorocăi, care „iaste dreptu de moșie”¹⁴⁰. În 1613, doamna Elisabeta a dat un hrisov pentru mănăstirea Zadovsca de lângă Ustie, prin care dăruia desetina ce i se cuvenea de la prisaca supusului ei Andrei Koliedka¹⁴¹.

Fiicele doamnei Elisabeta Movilă, căsătorite în Polonia, au continuat acțiunile mamei lor. În 1630, *Ana* a dat Frăției din Lemberg o Evanghelie slavonă, care a aparținut părinților ei, iar în 1651, a intervenit la rege pentru întărirea privilegiilor bisericii Adormirea¹⁴². *Irina* a sprijinit mănăstirea Hustinschi din Wolhinia, dându-i voie să clădească pe moșiile ei două mănăstiri, iar împreună cu cumnatul ei, Samuil Koreki (căsătorit cu Ecaterina), a patronat tipărirea *Evangheliei cu Învățăături* de la Rahmanov, în 1619¹⁴³. *Maria* a reparat mănăstirea ortodoxă din Buczacz și i-a

¹³³ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, Supliment II, vol. II (1601-1640), București, Editura Academiei, 1895, nr. CLXXXII, pp. 356-357.

¹³⁴ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, nr. CLXXXIV, pp. 359-360.

¹³⁵ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, nr. CLXXXV, p. 361.

¹³⁶ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, nr. CLXXXVII, pp. 364-365, nr. CLXXXVIII, pp. 366-367, nr. CLXXXIX, p. 367, nr. CXCI, p. 376, nr. CXCIII, pp. 378-379, nr. CXCIV, p. 383.

¹³⁷ Panăitescu, *Fundațiuni*, p. 4.

¹³⁸ Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 71; Iorga, *Muntele Athos*, p. 487.

¹³⁹ N. Bănescu, *Din viața trecutului nostru: femei iubitoare de carte și frumos*, în *Arhivele Olteniei*, V (1926), nr. 23, p. 7.

¹⁴⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, nr. 138, p. 188.

¹⁴¹ Panăitescu, *Fundațiuni*, p. 12.

¹⁴² Panăitescu, *Fundațiuni*, p. 5.

¹⁴³ Panăitescu, *Fundațiuni*, p. 12.

dat danie 4.000 de galbeni¹⁴⁴, iar în 1648 a închinat Sucevița Schitului Mare din Pocuția, împreună cu toate moșiile și veniturile ei¹⁴⁵.

Maria, fiica lui Petru Șchiopol a închinat mănăstirea de la Hlincea ca metoh al mănăstirii Dionisiu de la Muntele Athos¹⁴⁶. Întoarsă în 1616 în Moldova domnița a găsit „mănăstirea noastră de la Hlincea pustie și toate satele răshirate și pustiite, căci că de la mănăstire de la Dionisiiațe, călugării n-au mai venit, nici au mai purtat grijă de metoh și de sate, ci au lăsat tot de s-au pustiit”¹⁴⁷. În timpul domniei lui Radu Mihnea, vărul Mariei, aceasta a închinat Galata către Ierusalim, din cauza celor „multe greutăți și oști și limbi străine, care au fost în această țară”¹⁴⁸ și „alta de oameni răi și fără Dumnezeu răi călugări ce au fost lăcuind întra acea sfântă mănăstire, că lor milă nu le-au fost să socotească bucatele sfântei mănăstiri, ce numai cine cumu au putut a lua și a răsipi în toate părțile toate sculele și arginturile sventei mănăstiri le-au răsipit și le-au furat, numai cine cum au putut lua așe au făcut”¹⁴⁹.

Rozanda, călugărită Romila, fiica Mariei și a lui Zotu a susținut cu bani și veșminte liturgice mănăstirea Sfântul Andrei din Chefalonia¹⁵⁰.

Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu a lăsat prin testament mănăstirii Vatoped trei moșii în Moldova în 1667¹⁵¹, precum și altele pe care le deținea în Ucraina¹⁵². Alegerea Vatopedului este justificată prin faptul că Golia fusese închinată aici de domn¹⁵³. Sora Ruxandrei, *Maria*, a cerut în 1652 soțului său să reclădească la Kejdani, lângă Wilno, o veche biserică de lemn și a dat leafă pentru doi ieromonahi și doi servitori, iar apoi a închinat biserica mănăstirii Sfântului Duh din Wilno¹⁵⁴. Prin testament domnița a lăsat aproape 600.000 de galbeni diferitelor mănăstiri ortodoxe, precum și icoane scumpe sau obiecte de preț, iar pentru mănăstirea Zahludov a rezervat 150.000 de galbeni. Testamentul a fost atacat de fiica Mariei, dar la finalizarea procesului mare parte din daniile s-au îndreptat către locurile specificate în testament¹⁵⁵.

¹⁴⁴ Panaitescu, *Fundațiuni*, p. 12.

¹⁴⁵ Panaitescu, *Fundațiuni*, p. 18.

¹⁴⁶ Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 157.

¹⁴⁷ *DIR A*, veac. XVII, vol. IV, nr. 102, p. 72.

¹⁴⁸ *DIR A*, veac. XVII, vol. IV, nr. 310, p. 251.

¹⁴⁹ *DIR A*, veac. XVII, vol. IV, nr. 459, pp. 361-362.

¹⁵⁰ Székely, *Femei-ctitor*, p. 448.

¹⁵¹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV/ 1, nr. CCLXXXV, p. 203.

¹⁵² Năsturel, *Patrafirul*, p. 136.

¹⁵³ Năsturel, *Patrafirul*, p. 136.

¹⁵⁴ Panaitescu, *Fundațiuni*, p. 12.

¹⁵⁵ Panaitescu, *Fundațiuni*, p. 13.

În 1653, a fost brodat un epitrahil din porunca lui Gheorghe Ștefan și a doamnei *Safta*, care se păstrează în tezaurul Sfântului Mormânt¹⁵⁶. În 1677, doamna și Pătrașcu pitarul, vărul acesteia, au închinat mănăstirea Bistrița către Sfântul Mormânt, întrucât aceasta se afla în „stare de desăvârșită stricăciune, risipită și lipsită, nu numai de tot felul de podoabe, ci și de sfințitele veșminte scumpe, de multele scule și de însemnatele ei moșii, încă și de robii săi țigani ce i-au fost dăruți și întăriți de prea-înălțatul de veșnică amintire Alexandru voievod zis cel Bun și Bătrân, carele zace înmormântat acolo, cu doamna și fiii lor”¹⁵⁷. Doamna și hatmanul Vasile, fratele lui Gheorghe Ștefan au închinat tot la Sfântul Mormânt mănăstirea Cașin, deoarece, în caz contrar „mănăstirea ar fi căzut la împușinare, ajungând aproape în primejdie de a rămâne pustie”¹⁵⁸.

În pomelnicul mănăstirii Hopovo din Serbia apar numele lui Eustratie Dabija, a doamnei *Ecaterina* și a celor doi copii pe care doamna îi avea dintr-o căsătorie anterioară cu boierul Buhuș – Maria și Buhuș, viitorul hatman¹⁵⁹. Pomenirea numelor este o mărturie a binefacerilor către mănăstire, dar conținutul acestora nu ne este cunoscut. La Sfântul Mormânt din Ierusalim s-a găsit o cruce pe care Marcu Beza o descrie ca fiind „grea și mare ... în argint aurit, arătând pe o lature Răstignirea, pe alta scene din viața lui Iisus viu și măestrit de migălos sculptate... are pe suportu-i stema Moldovei cu literele I. D. B. G. Z. M., ceea ce înseamnă Istratie Dabija voievod gospodar Zemli Moldavscoi, iar pe amândouă părțile niște chipuri voievodale ce înclin a crede că-s Domnul și Doamna Dabija”¹⁶⁰ (Fig. 1). Privind imaginea celor doi, observăm că veșmintele lor sunt mai degrabă împărătești decât voievodale, iar pe capete poartă coroana închisă imperială. Personajul feminin ține la piept o cruce, care amintește de cea pe care a fost răstignit Iisus Hristos. În secolul al XVI-lea, în Țările Române, Balcani și la Muntele Athos, astfel erau reprezentați sfinții Constantin și Elena, imagine prin care se amintea de legenda Sfintei Cruci¹⁶¹. Modul în care sunt redați domnul și doamna pe suportul crucii de la Sfântul Mormânt sugerează imaginea celor doi sfinți și subliniază faptul că se considerau moștenitori ai împăraților creștini.

Către mănăstirea Xeropotam a fost trimisă, în 1685, o cârjă episcopală de chihlimbar, din partea lui Duca voievod și a doamnei *Anastasia*, cu copiii lor¹⁶².

¹⁵⁶ Căndea, Simionescu, *Prezențe culturale românești: Istanbul* (pagini nenumerate).

¹⁵⁷ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV/1, nr. CCCVIII, p. 221.

¹⁵⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV/1, nr. CCCII, p. 217.

¹⁵⁹ Emil Turdeanu, *Din vechile schimburi*, p. 177.

¹⁶⁰ Beza, *Urme românești*, p. 108.

¹⁶¹ Violeta Barbu, *The Feminine Holiness. The Cult of Female Saints in Wallachia in the 17th Century*, în *Colloquia*, XII (2005), no. 1-2, p. 94.

¹⁶² Balș, *Notiță*, p. 41.

O încercare de tipologizare

Nu întâmplător am ales să păstrăm pentru partea de final a demersului nostru încercarea stabilirii unei tipologii a daniilor și ctitoriilor femeilor din familiile domnești ale Moldovei. Considerăm că această opțiune este una corectă, întrucât astfel coerența și inteligibilitatea textului nu sunt afectate. De asemenea, în această manieră pot fi mai lesne evidențiate împrejurările și motivele pentru care doamnele și domnițele alegeau să ctitorească sau să înzestreze anumite mănăstiri și biserici.

Sprrijinul material acordat edificiilor religioase se realiza, după cum am văzut, pentru pomenire, așa cum rezultă din textul dedicatoriu, care însoțea daniile sau ctitoriile. Daniile făcute pentru cei aflați încă în viață exprimau responsabilitatea individuală a donatorului pentru sufletul său și credința că faptele îi vor fi recompensate prin mântuire în momentul Judecării de Apoi. Nici strămoșii nu erau uitați, fiind amintiți la slujbe la cererea urmașilor¹⁶³. Amintirea numelui predecesorilor în actele de danie constituia o practică obișnuită, care dovedea pietatea celui care făcea dania, apropierea lui de divinitate și dorința de a-i cinsti pe înaintași. În acest context s-au folosit formule precum: „pentru pomenirea ei (Roxanda, soția lui Bogdan III) și pomenirea sfântărilor ei părinți, ca să-i fie pomenire ei și părinților ei, neclintit în vecii vecilor”, „până la sfârșitul veacurilor ... să se facă ... rugăciuni și privegheri pentru sufletul ei (Ruxandra Lăpușneanu) și a soțului ei mort și a familiei sale”, „pentru sufletul părinților mei și al nostru (Maria, fiica lui Petru Șchiopul)”, „pentru rugăciunea și pomenirea lor (Eustratie și Ecaterina Dafina Dabija), a părinților lor și a copiilor și a născătorilor lor”.

Pe lângă pomenirea întregii familii, doamnele și domnițele Moldovei au făcut danii de pomenire și pentru ele însele. Astfel de exemple întâlnim în cazul doamnei Maria Voichița, a lui Ștefan cel Mare, a doamnei Elena, a lui Petru Rareș sau a doamnei Acsanina, a lui Ștefan Tomșa, care au dăruit mănăstirii Putna obiecte liturgice „întru rugă sieși”, „pentru sufletul ei” sau pentru ca „să-i fie întru pomenire”. Alegerea locului nu este întâmplătoare, Putna fiind necropola care adăpostea rămășițele înaintașilor lor.

O atenție deosebită a fost acordată de către doamnele văduve pomenirii sufletului soților decedați. Sugestivă, în acest sens, este dania făcută de Maria Voichița mănăstirii Dobrovăț „întru pomenirea răposatului domn Ștefan voievod”.

Unele doamne și domnițe au ales să cedeze către biserici și mănăstiri o parte consistentă din averea lor personală, chiar înaintea morții. Aceste danii cu valoare testamentară pot fi privite ca un ultim act al salvării, fapte bune, care contau în momentul Judecării de Apoi. Doamne precum Ana a lui Alexandru cel Bun și

¹⁶³ Maria Crăciun, *Donations to the Church and the Development of Moldavian Piety (15th and 16th Centuries)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, XLII (1997), nr. 1-2, pp. 20-22.

Maria Amirali a lui Petru Șchiopul sau domnițe ca Maria, fiica lui Bogdan III sau Ruxandra și Maria, fiicele lui Vasile Lupu au îndreptat o parte din moșiile și banii pe care îi dețineau către mănăstiri ortodoxe, care fuseseră sprijinite și în trecut de familiile lor. Tot în categoria daniilor făcute înaintea morții poate fi inclusă și răscumpărarea manuscriselor „robite de cazaci”, realizată din inițiativa doamnei Ecaterina Cercheza. Deși doamna a mai supraviețuit câțiva ani episodului tensionat desfășurat în cetatea Sucevei, am încadrat aici dania acesteia, pentru că viitorul incert și sumbru, care îi era prevestit în acele zile ale asediului, a îndemnat-o probabil spre acest act de smerenie.

Deși daniile și ctitoriile făcute de doamne în perioada de regență a fiilor minori apar sub forma unor acte realizate în vederea pomenirii, considerăm că ele conțin și dorința de consolidare a noii domnii și a regenței. Mai concret, era o politică a fiilor dusă sub îndrumarea mamelor, conform modelului oferit anterior de tați. Se urmărea sublinierea continuității grijii față de înzestrarea bisericilor și mănăstirilor din țară și din răsăritul ortodox. Nu trebuie neglijat nici faptul că, în majoritatea cazurilor, doamnele văduve, care-și tutelau fiii minori au fost acelea care au cuprins în preocupările lor spirituale și ctitorirea. Văduvia și calitatea de regență le ofereau posibilitatea administrării averii domnești și utilizarea acesteia pentru acte de ctitorire sau danii care presupuneau un efort financiar consistent. Astfel, se poate explica de ce pe durata vieții domnilor, soțiile acestora s-au îndreptat, mai degrabă, spre înzestrarea edificiilor religioase cu sate, obiecte liturgice sau bani, acțiuni care implicau resurse materiale mai reduse decât zidirea.

Din exemplele pe care le-am enunțat mai sus concluzionăm spunând că activitatea de ctitor și donator a doamnelor și domnițelor moldovene era la fel de bogată ca cea a domnilor. Acțiunile ctitoricești inițiate de acestea sau ajutorul pe care îl solicitau călugării de la ele ofereau, de fapt, posibilitatea iertării păcatelor și mântuirii. Indiferent de momentul sau scopul cu care au fost realizate daniile și ctitoriile, ele evidențiază preocuparea față de activitatea ctitoricească a acestor femei, care se dovedesc adevărate sprijinitoare ale soților și fiilor lor, contribuind neobosite la înzestrarea edificiilor din țară și răsăritul ortodox.

DIANA-MARIA EȘANU

FROM THE PRINCELY FAMILIES IN MEDIEVAL MOLDAVIA.
A TYPOLOGIZATION ATTEMPT

Abstract

Following the princes' model, women in the princely families directed their attention to the founding and dowering of halidoms. Their activity as founder and donor was as prolific as men's and consisted in buildings, repairs, redemptions of manuscripts, beneficences in villages, apiaries, liturgical objects or money. All these acts had a spiritual purpose, being considered good deeds that mattered in the moment of Last Judgment. The documentary testimonies related to the foundation preoccupations of these women date from the fourteenth century and continued still during the whole period of the Middle Ages. As a consequence of the approach of the Wallachian and Moldavian princes to the monasteries from Mount Athos, the supporting actions of these women extended also in the Orthodox east.

With a view to determine a typology of the beneficences and foundations performed by women in the princely families in Moldavia, we detected certain aspects, which emerge more easily, namely: acts performed for one's own memorial, of the family or of the defunct princes, for the consolidation of the regency and of the new reign, or the ones of testamentary value, which may be regarded as a final act of redemption.

Keywords: princely consort, monastery, memorial, Mount Athos, Orthodox East.

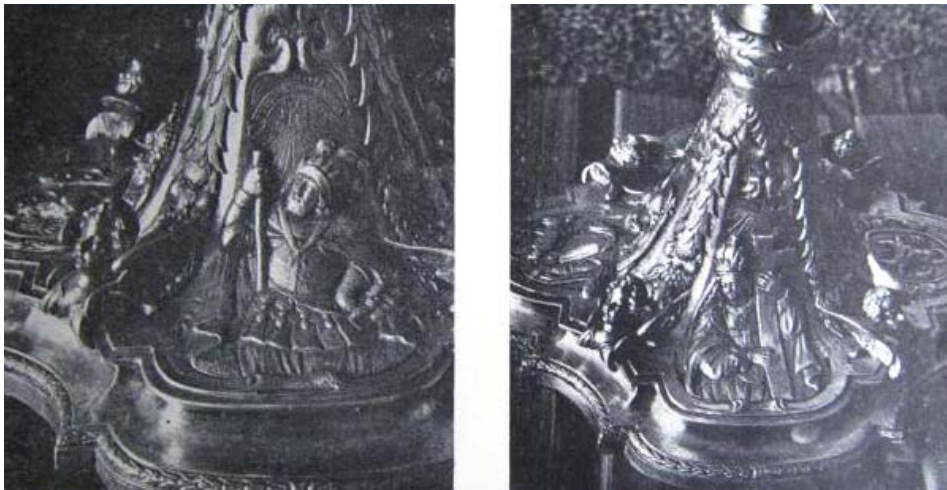


Fig. 1. Cruce dăruită Sfântului Mormânt (detaliu, Eustatie Dabija și Doamna Dafina)
(după Beza, *Urme românești*).